

CHRISTOFFER SCHRODT -
EN DANSK BOGBINDER FRA FREDERIK II's TID
ET TILSKRIVNINGSFORSØG
AF
KARSTEN CHRISTENSEN

Danske renæssancebogbind knytter sig i stil og udførelse ganske nøje til samtidens tyske bind. Langt overvejende træffer vi helbind i svine- eller kalveskind med rige blindpressede, senere tillige forgyldte dekorationer udført med rullestempler, plader og mindre enkeltstempler. Overensstemmelsen strækker sig tilsyneladende også til de løbende ændringer i valg af stempelmotiver og i bindenes udsmykningsmæssige komposition. Dette skyldes selvfølgelig snævre kontakter bogbinderne imellem og den heraf flydende fælles håndværkertradition, samt at bogbinderhåndværket, som en række andre specialiserede byhåndværk, ofte om ikke udelukkende udøvedes af indvandrede tyskere. Det er nok også væsentligt at erindre, at danske bogbindere almindeligvis har måttet anskaffe deres stempelmateriel sydfra, hvor stempelstikkere og metalsnidere har haft et tilstrækkeligt marked.

Uden særlige kendemærker er det derfor som regel forbundet med store vanskeligheder at udskille en begrænset dansk bogbindsproduktion af den samlede mængde „tyske“ renæssancebind. Til belysning af såvel ældre dansk bogkultur som dansk 1500-tals håndværk er emnet dog næppe uden interesse, særligt da en række biblioteker i ind- og udland, herunder i høj grad Det kongelige Bibliotek utvivlsomt rummer et rigt, men ikke meget påagtet studiemateriale. Ja, rimeligvis er ingen anden håndværksmæssig frembringelse fra 1500-årenes Danmark bevaret i større antal end netop bogbindene.

Fra tid til anden er der naturligvis peget på bind, der af forskellige grunde må antages at være blevet til her i landet, men systematiske studier over danske mestre og værksteder har overraskende nok kun sat sig spor i en enkelt artikel af Carl Roos: Om nogle signerede og nogle ikke signerede danske Bogbind fra det 16. Aarhundrede (Bogvennen 1929, 115-148, 19 sider tekst + plancher). På den relativt korte plads lykkedes det

Roos, omend skitse-mæssigt og med begrænset bindmateriale som grundlag, at trække nogle lange linier især gennem Christian III's regeringsperiode. Herigennem fremdrog han ved iagttagelse af binddekorationerne en række rullestempler med forskellige signaturer, der dels kunne knyttes til Danmark, dels viste, hvorledes bogbindermateriel f.eks. ved arv kunne vandre fra den ene mester til den anden. Fra 1550ernes begyndelse sammenstillede han en gruppe elegante håndforyldte kalveskinsbind og sandsynliggjorde, at dette usædvanlige indslag blandt danske bogbind måtte skyldes den indkaldte franske bogbinder Antoine Maillet. For 1570ernes og 1580ernes vedkommende pegede han på nye impulser og isolerede endnu et par bindgrupper, karakteriseret ved signaturer på dekorationsmateriellet, ligesom han i denne og en supplerende afhandling (Bogvennen 1948) gav en indfølt karakteristik af bindenes stilmæssige udvikling. Carl Roos' resultater, der bl.a. betød et væsentligt fremskridt i henseende til at identificere og til dels at tidsfæste danske 1500-tals bind, forblev dog en ramme, som opfordrede til udfyldning og på en række punkter også til præcisering. At løse denne opgave tilfredsstillende ville stille meget betydelige krav, bl.a. måtte det formodentlig indebære en nogenlunde systematisk gennemgang af en række større skandinaviske bibliotekers ældre bog- og håndskriftsamlinger.

Hvad der i det følgende skal fremlægges er blot et begrænset supplement til Roos' arbejde, nemlig en redegørelse for et enkelt dansk værksted fra Frederik II's tid. Enkelte bind herfra er tidligere fremdraget og identificeret som danske, men som værksted betragtet er det trods et tilsyneladende ret stort antal bevarede bind forblevet upåagtet.

At fastslå, at en række bind er fremstillet af samme værksted er for de „tyske“ renæssancebinds vedkommende i princippet en ret enkel sag. Fremgangsmåden bygger på den formodentlig korrekte antagelse, at det dekorationsmateriel, det være sig rullestempler, plader eller enkeltstempler, som anvendtes til udsmykning af bindenes ydersider, er unike – forstået således, at de er fremstillet i hånden enkeltvis af metalsnidere eller stempelstikkere og ikke fremkommet ved støbning. Det skulle således være muligt på velbevarede stempelastryk at afgøre om to dekorationer er fremstillet med samme stempel eller om man står over for aftryk, der er udført med stempler, der i motivvalg, udførelse etc. blot er tilstræbt ens.¹⁾ Det siger sig selv, at sikkerheden ved denne fremgangsmåde stiger stærkt med antallet af korresponderende stempelastryk, og den indebærer desuden, at man med et stort bindmateriale ved at gå fra det kendte til det ukendte har chance for at få kendskab til et værksteds samlede beholdning af stempelmateriel.

En særlig interesse knytter sig til de ikke så sjældent forekommende signerede stempelafttryk, der viser, at stempler og plader har haft indgraveret som oftest to bogstaver (initialer) og/eller et bomærke. Hvorvidt disse signaturer betegner stikkeren, der har fremstillet værktøjet, eller bogbinderen, der således diskret signerede sine bind, kan vel ikke altid afgøres med fuld sikkerhed. Et stort erfaringsmateriale fra tyske bind peger dog på, at initialer næsten altid betegner en bogbinder, hvorimod et mere begrænset antal monogrammer, der optræder på adskillige værktøjssteders materiel, naturligt må tolkes som stikkersignaturer.²⁾

På grundlag af stempelsammenligning er det lykkedes at sammenstille en gruppe danske bind, udsmykket med et og samme sæt stempler og plader, der i et vist omfang bærer initialerne C S.³⁾ Blandt disse bind er det naturligvis de nogenlunde daterbare, der påkalder sig den første interesse. Af disse kan anføres:

- 1 (KB, GkS 10 Fol.) *Quattuor euangelia cum prologis, argumentis, breuiariis*. Pergamentshåndskrift fra 11. årh. indbundet i hvidt skind m. forgyldte og blindpressede dekorationer og årstallet 1569. Udateret donationstilskrift fra Niels Hemmingsen til Frederik II's slotspræst Niels Nielsen Kolding. Jvf. Ellen Jørgensen, *Catalogus codicum Latinorum Medii Ævi Bibliothecæ regie Hafniensis*, 1926, s. 9f.
- 2 (Odense UB, tidl. Herlufsholm) *Hans Thomisson, Den danske Psalmebog, Kbh. 1569*. Indbundet i brunt skind med opr. forgyldte pressedekorationer og ASV 1570.
- 3 (LA Odense, Karen Brahe U XXI 254) *Niels Hemmingsen, Ligprædiken over Mogens Gyldenstjerne, Kbh. 1570*. Indbundet i brunt skind med forgyldte pressedekorationer og 1570.
- 4 (KB Stockh.) *Aristoteles, Opera, Basel 1550 Fol.* Indbundet i hvidt skind med blindpressede dekorationer og ASV 1571.
- 5 (KB Stockh.) *Polydorus Vergilius, Historia Anglica, Basel 1557 Fol.* sammenbundet med *Ottonis episcopi Frisingensis, Chronicon, Basel 1569 Fol.* Indbundet i brunt skind med blindpressede dekorationer og ASV 1571.
- 6 (KB, Hielmstjerne 1066, 8vo) *Anders Sørensen Vedel, Antikristus romanus, Kbh. 1571*. Indbundet i brunt skind med indpressede hjørne- og midtdekorationer i fransk stil samt P · T og 1571, svarende til Vedels dedikation til svogeren Peder Tilsen, dateret 26. april 1571 på fribladet. Jvf. Bogvennen 1948, 199.
- 7 (LA Odense, Karen Brahe A III 47) *A. S. Vedel, Antikristus romanus, Kbh. 1571*. Indbundet i lyst skind med indpressede hjørne og midtdekorationer i fransk stil præcis som bind nr. 6. Desuden på forpermen C · V og 1571. Titelbladet mangler.
- 8 (Ribe Katedralskoles bibliotek) *Philo Judæus, Opera græce (sine titulo) Fol.* På forpermen indpresset ASV 1571.

- 9 (KB, LN 672 ex. 5, Kai Høegs saml.) *C. Erasmus Michaelis Laetus, Rerum danicarum libri undecim, Francf. a. M. 1573, 4to*. Bundet i lys pergament med blindpressede dekorationer. Dedikation fra forfatteren til lundekanniken Mogens Christensen Kolding, dateret 7. august 1574.
- 10 (KB Stockh., exemplar a.) *C. Erasmus Michaeli Laetus, Rerum danicarum libri undecim, Francf. a. M. 1573, 4to*. Bundet i brunt skind med hjørne- og midtdekorationer i fransk stil. Dedikation fra forfatteren til A. S. Vedel, dateret 3. juli 1574.
- 11 (KB, Hielmstjerne 763, 4to) *Niels Hemmingsen, Libellus de coniugio, repudio et diuortio, Lipsiae s. a.* Bundet i lys pergament med blindpressede dekorationer. Donationspåskrift fra Rasmus Hansen Reravius til sognepræsten i Skelskør Hans Pedersen, dateret 12. juni 1575. Som permindlæg blade af A. S. Vedels Saxoudgave 1575.
- 12 (KB 7, 241 Fol.) *Peinlich Halsgericht Keyser Carols des Fünfften, Francf. a. M. 1573*. Bundet i brunt skind med forgyldte og blindpressede dekorationer og 1576 indpresset på forpermen.
- 13 (RA TKUA) *Ausl. Registrant nr. 38, 1576-77*, Fol. Indbundet i brunt skind med overslag, dekoreret med blindpressede rulle- og enkeltstempelpåtryk.
- 14 (RA TKUA) *Ausl. Registrant nr. 39, 1578-79*. Som nr. 13. Disse to bind er rimeligvis bundet samtidig. Da nr. 13 indeholder ret meget ubeskrevet papir i slutningen, må det antages, at det er bundet før brugen. Dateringen i overensstemmelse hermed.
- 15 (Uppsala UB) *Lögbok Islendinga, Holar 1578*. Bundet i brunt skind dekoreret med forgyldte pladetryk og blindpressede rulle- og enkeltstempeldekorationer samt SSB og 1579. Samme år har bogen tilhørt Poul Huitfeldt. Jvf. beskrivelse og afbildning i Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621-1921, Upps. 1921, s. 553f.
- 16 (KB, Add. 99 Fol.) *Ephemeris. Almanach och Practica till det Aar effter Gudtz Byrdtt 1580 computerett wedtt Johannem Lyscandrum, Hafniae*. Bundet i brunt skind med forgyldte midt- og hjørnestempler samt linieindramning i fransk stil. Håndskriftets fortale til kongen er dateret St. Mortens dag, antagelig 1579.
- 17 (UB I Hist. 10112 Fol.) *Leonhard Krentzheim, Chronologia, Görlitz 1570*. Bundet i brunt skind med forgyldte og blindpressede dekorationer og ASV 1580. Afbildning i Aarbog for Bogvenner 1923, overfor s. 25, og i Lauritz Nielsen, Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne I, 1946, s. 49. Bindet har været udstillet flere gange. Jvf. Historiske og moderne Bogbind udstillede af Universitetsbiblioteket . . . , 1924, nr. 27., og Dansk Boghaandværk gennem Tiderne, 1949, nr. 434.
- 18 (KB 92, 271 8vo) *P. Glaser, Ein new Lehr, Trost, Beicht und Gebet Büchlein, Leipzig 1575*. Bundet i brunt skind med plade, rulle- og enkeltstempeldekorationer i guld, forgyldt og ciseleret snit og 1581 på bagpermen. På fribladet dronning Sophies autograf og 1582.

- 19 (KB Nks 375^b Fol.) *Udschrift aff Kiøbennhaffns Priuilegier, etc. . . . screfuit i Kiøbennhaffn Thend 4. Dag Septembris. Anno MDLXXXI.* Bundet i brunt, nu mørknet skind med forgyldte og blindpressede dekorationer og 1581. Sammen med det følgende bind er dette udførligt behandlet af William Christensen i *Historiske Meddelelser om København* 8, 1921, 193-216 og af A. Hassø i: *Valkendorfbogen*, 1943. Heri foto af forpermen. Bindet er siden omhyggeligt restaureret.
- 20 (Københavns Stadsarkiv, „Bøger“ nr. 2.) *Udschrift aff Kiøbennhaffns Stadz Privilegier, Stadzret, oc Frijheder. 1582.* Pergamentshåndskrift bundet i brunt skind med forgyldte og blindpressede dekorationer og 1582. Beskrivelse og afbildning, se under nr. 19. Jvf.: *Kunsthåndværkerne gamle Bogbind indtil 1850.* Det danske Kunstindustrimuseums Udstilling 1906. Udgivet af Museet med en Indledning af Emil Hannover, 1907, s. 140.
- 21 (AM 94 Fol.) Papirshåndskrift ca. 1580 af de *norske kongesagaer* i forkortet dansk oversættelse. Bundet i brunt skind med blindpressede rullestempeldekorationer og forgyldt NORSK: KRONIC ANNO 1583. Bindet er afbildet i Astrid Scholdager, *Bokbind og bokbindere i Norge inntil 1850*, Oslo 1927, s. 223, hvor bindet (forsigtigt) antages at være norsk.
- 22 (KB Stockh.: Cod. Holm. Isl. papp. fol. 115) *Norsk lovhåndskrift* 2. halvdel af 1500-tallet. Bundet i brunt skind med blindpressede og forgyldte dekorationer, udført med plade, rulle- og enkeltstempel samt IACOB SCHRIFVER BORGEMESTER 1583. I håndskriftet desuden påskriften „Jacob Søffrensen B i Kiopinghaffn haffuer ladet thenne bog schriffue och er hans mett rette“.

Selvom ingen af bindene bærer direkte oplysninger om, hvor og hvornår de er blevet fremstillet⁴⁾ kan disse grundlæggende spørgsmål dog besvares med ret stor præcision. Lokaliseringsmæssigt er nr. 13 og 14 som officielle kopier af fortrolig korrespondance næppe bragt udenfor Københavns slot.⁵⁾ Anders Sørensen Vedel må antages at have ladet en københavnsk bogbinder binde for sig mens han var hofpræst samme steds (nr. 2, 4, 5, 8 og 17), et forhold, der vel også gælder for dedikationseksemplaret nr. 6. Valkendorfbogen og dens forlæg (nr. 20 og 19) er håndskrifter, der er skrevet i København o.s.v. Særlig interesse knytter sig til nr. 11. Niels Hemmingsens oftere optrykte bog antages nemlig af Lauritz Nielsen at være trykt ca. 1576, mens Rasmus Hansen Reravius' lange donationspåskrift, dateret 12. juni 1575, er skrevet på fribladet, der først er knyttet til bogen ved dens indbinding! I bindet findes som indlæg makulatur fra A. S. Vedels Saxooversættelse (Bl. CXXXVIII). Om Saxooversættelsen ved vi, at Vedels datering af forordet er fra den 6. juni 1575, og at der må have foreligget færdige (og antagelig indbundne) eksemplarer allerede den 18. juni 1575.⁶⁾ Den ganske ringe afstand mellem disse datoer

kan i vor sammenhæng dårligt tolkes anderledes end at CS-mesteren, som vi foreløbig vil kalde ham, må have erhvervet makulatur direkte fra Hans Stockelmanns og Andreas Gutterwitz's trykkeri i København allerede inden Saxooversættelsens færdiggørelse.⁷⁾ Vi har hermed bevæget os ind på en nærmere tidsfæstelse af de CS-signerede bind.

Af bindoversigtens dateringer, overraskende jævnt fordelt mellem 1569 og 1583, bygger flertallet på antagelsen om, at det i bindet indpressede årstal angiver indbindingsåret. Denne formodning er vel i almindelighed rigtig, men andre muligheder kunne tænkes. F.eks. at en senere ejer har placeret sit eget anskaffelsesårstal og egne initialer på et bind, der ikke i forvejen har været stemplet.⁸⁾ Datering af enkeltstående bind alene på grundlag af et indpresset årstal må derfor tages med et vist forbehold, men i vort tilfælde, hvor et stort antal dateringer støtter hinanden og støttes af de meget sikre dateringer fra dedikationsbindene (nr. 6, 9 og 10), må betænkeligheden ved fremgangsmåden være minimal, især når det kan påvises, at de mange årstal er indpresset med løse taltyper af ensartet udseende.⁹⁾ At vi alt i alt står overfor et værksted, der i det mindste nogenlunde kontinuerligt har fungeret i København, må på de fremhævede indicier være hævet over enhver tvivl. At det har været aktivt i perioden 1569-1583 er vel også utvivlsomt, men det fremlagte materiale giver naturligvis ikke mulighed for at sætte absolutte grænser for dets virke.

Tilbage til bindene og binddekorationerne, der var udgangspunktet. Nedenstående oversigt angiver i kort form de dekorationselementer, der optræder på de 22 bind, mens den skematiske opstilling s. 58f nærmere viser, hvilke ruller, plader og enkeltstempler, der optræder på de enkelte bind. Her kan ligeledes aflæses, hvornår de enkelte dekorationselementer kan påvises samt hvor stærkt de er knyttet til resten af materiellet.

Oversigt over dekormationsmateriellet

Målene angives i mm¹⁰⁾, beskrivelsen af rullestemplerne er ovenfra og ned-
 efter, skrift angives med versaler, nummereringen svarer til gnicdebilled-repro-
 duktionerne s. 45-46 og 49-50 og oversigten s. 58-59.

Rullestempler

A signerede

1. 174×15; I medailloner fire antikke buster. Imellem disse fire våben (det sachsiske våbens bestanddele) og bladranker:
 Cæsar DIV. IVLIV - CS signatur - ørn - Cicero M. T.
 CICERO - kursværd - Ovid OVIDIVS NASO - 1544 -
 Sachsen - Vergil VIRGILIVS MARO - løve.

2. 192×13; Tre allegoriske kvindefigurer:
Tro FIDES – CS signatur – kærlighed CHARI – håb SPES.
3. 189×21; Fire bibelske figurer; David DE FRVCTV (jvf. vulgata Psalm. 131,11 = da. overs. 132,11) – Esajas SVPER SOLIV (jvf. Es. 9,7) – Johs. Døberen – 1567 – DE PLENITV (jvf. Joh. 1,16) – CS signatur – Frelseren DATA EST MIHI (jvf. Matt. 28,18).
Til venstre for Esajas synes der at være mærker efter en udraderet signatur.

B usignerede

4. 154×12; Fire putti, inklusive Kristusbarn m. kors og globus, rankeværk. En putto bærer et slynget bånd med indskrift, som desværre ikke har kunnet tydes på de foreliggende eksemplarer. Han står på en kugle, der på de tidlige bind (nr. 1, 2, 3) bærer monogrammet VR. På senere bind er dette udraderet.
5. Kransrulle 16 mm bred.
6. Bladrankerulle 8 mm bred.
- 7.–11. Balusterruller af forskellig udformning og bredde.
12. Perlerulle 2 mm bred.

Plader

A signerede

- I. 82×45; Brystbillede af Luther halvt vendt mod højre. I billedrammen nederst MAR. LVTHE., et udraderet VR-monogram og signaturen CS. Herunder et særligt skriftfelt hvori IN SILENCIO ET SPE/ERIT FORTITVD VEST. Denne indskrift er groft udført og stempelskæreren har i FORTITVD først skåret et V på I's plads, men derpå rettet fejlen.
- II. 82×45; Brystbillede af Melancton halvt vendt mod venstre. I billedrammen nederst udraderet V – C – PHILIP MELAN. – S – udraderet R. Herunder et særligt skriftfelt hvori SI DEVS PRO NOB / QVIS CONTRA NOS.
- III. 87×52; Dobbeltplade med fire allegoriske kvindefigurer. Øverst adskilt af søjle FIDES – SPES, nederst på samme måde CHARITAS – PACIENCIA.
På sten ved Fides' fødder CS.

- IV. 87×52; Dobbeltplade med fire allegoriske kvindefigurer. Øverst adskilt af søjle IVSTICIA – PRVDENCIA, nederst på samme måde FORTITVDO – TEMPERANCI.
På sten ved Justitias fødder CS.
- V. 83×50; Kronet våben, sammensat af det danske (hovedskjoldet) og det mecklenburgske (midter- og hjerteskjoldet). I volutter under skjoldfoden signaturen C – S.
Herunder skriftfelt med FLORET SYNCERE SVB / VOBIS DANIA VERE / FLOS FRIDERICE SOLI / STELLA SOPHIA POLI.
(Danmark blomstrer rigt under Eder, Frederik, du jordens blomst, Sophia, du himlens stjerne).¹¹⁾
Heraldisk set er våbenet i flere henseender enestående: Dels ved placeringen af landskabsvåbner i hovedskjoldet (Oldenborg i hovedskjoldet, Delmenhorst i skjoldfoden, Stormarn foran Holsten), dels ved vistnok at være det eneste kendte eksempel på et „alliance“-våben for Frederik II og Sophie.
Dateringsmæssigt må denne plade være fremstillet efter det kongelige ægteskab i 1572.
- VI. 67×34; Kronet dansk våben, heraldisk udformet i overensstemmelse med den fra ca. 1569 herskende norm.¹²⁾ Under skjoldfoden signaturen C – S.
- B usignede
- VII. 70×37; Kronet mecklenburgsk våben.¹³⁾
- VIII. 68×36; Oval med det københavnske våben omgivet af frugter og blade. Udformningen af våbenet knytter pladen til L. Benedict.¹⁴⁾
- IX. 76×40; Korsfæstelse. I baggrunden Isaks ofring og Moses med slangen. På sten under korset stikkersignaturen? AF. På korsets højre arm 1543. Nederst POSVIT IN EO DOMI. INIQVITA OIM.
- X. 76×40; Opstandelse. Den sejrende Kristus med fane træder op af graven og knuser uhyrets hoved. På kistelågets kant 1543. Nederst MORS VBI TV⁹ ACVLE⁹. VBI VICTORI.
- XI. 54×41; Rhomboidt arabeskstempel. Optræder kun een gang i det behandlede materiale.¹⁵⁾

VI

VII

VIII

IX

X

XII

- XII. To små plader (ca. 45×25) fremstillende korsfæstelse og opstandelse. Findes kun – i et upræsist aftryk – een gang i det behandlede materiale. Aftrykket kan måske tolkes som afsat af en bred rulle.

Enkeltstempler

- a. Fleur de lis ca. 14 mm høj.
- b. 5-bladet roset ca. 7 mm i diameter.
- c. Kvadratisk filigranstempel med stiliserede blomster, ca. 15×15 mm.
- d. To små lindeblade ialt ca. 16 mm langt.
- e. Et større lindeblad ca. 12 mm langt.
- f. Kronet FS monogram ialt ca. 25 mm højt. På henholdsvis F og S er indgraveret begyndelsesbogstaverne i Frederik II og Sophies valgsprog: MHZGA (Meine Hoffnung zu Gott allein) og GVDSN (Gott verlässt die Seinen nicht).
- g. Blomsterstempel ca. 20 mm højt.
- h. Hjørnestempler, stiliseret fletværk omkring 5-bladet roset.

Bogbinderen har desuden disponeret over mindst ét alfabet i enkeltstempler og mindst ét sæt talcifre til indstempling af kundens initialer og indbindingsåret o. lign.

Dette materiel er i og for sig ikke særlig bemærkelsesværdigt, hverken i omfang, hvor det nogenlunde svarer til, hvad flere tyske bogbindere har rådet over,¹⁶⁾ eller med hensyn til de enkelte dele, der, når de specifikt danske plader fraregnes, motiv- og udformningsmæssigt har mange paralleller.¹⁷⁾

Det er dog nok værd at hæfte sig ved et par forhold, der muligvis kan belyse (dele af) materiellets ophav lidt nærmere. Af rulle 1.s sachsiske våben kan der ikke udledes noget sikkert, da netop denne rulletype synes at være hyppigt forekommende også udenfor Sachsen. Derimod er det interessant at se, at pladerne III og IV som type særligt synes at optræde hos wittenbergske bogbindere i 2. halvdel af 1500-tallet. Af de 15 pladepar, Konrad Haebler har kendskab til, henføres således de 10 udtrykkeligt til wittenbergbogbindere, mens kun et pladesæt med sikkerhed kan henføres til en ikke wittenbergsk bogbinder, nemlig Georg Rumler fra Halle. Syv af pladeparrene er daterede, heraf optræder 1564 fem gange, mens 1570 og 1577 hver optræder en gang.

De tilslørede VR og VR-signaturer på plade I og II, der ganske svarer til det af CS-mesteren udraderede VR-monogram på rulle 4, gør det rimeligt at antage, at CS-mesteren har overtaget i hvert fald dette materiel

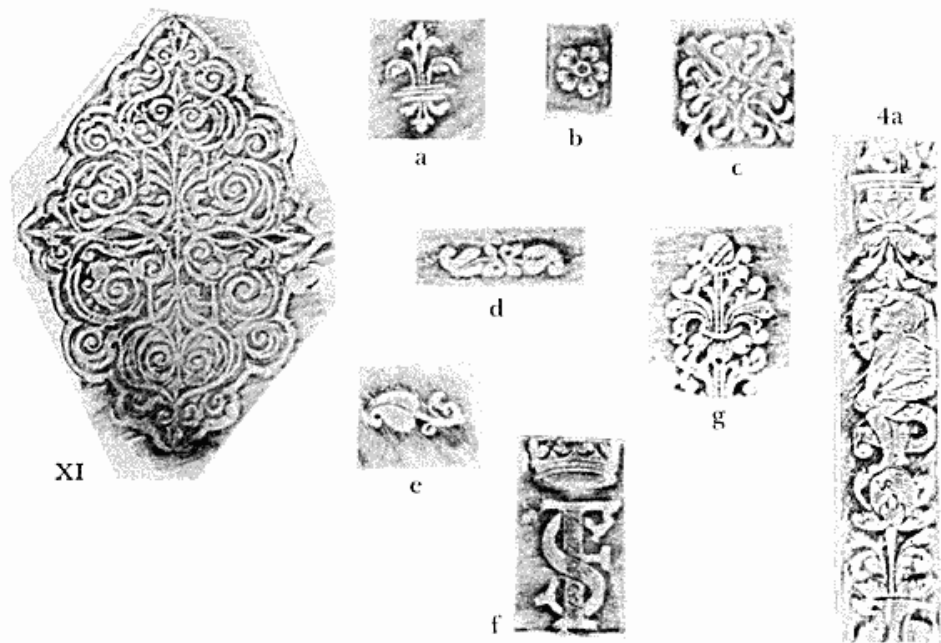
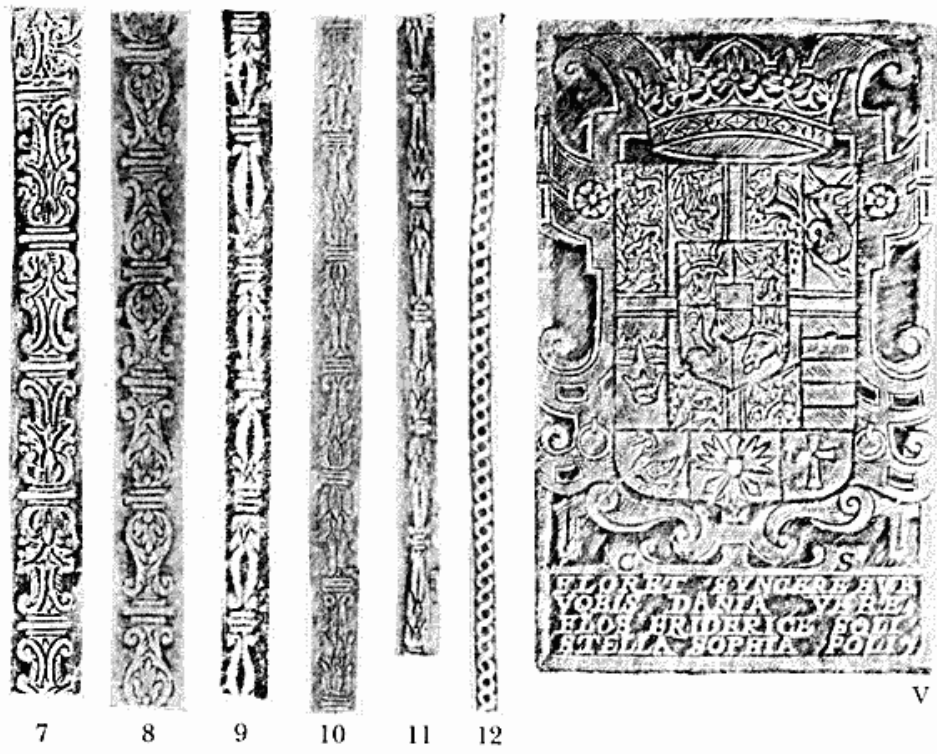
fra en tidligere bruger.¹⁸⁾ Denne antagelse finder nogen støtte i Haeblers beskrivelse af et bind *Scripta proposita etc.*, Wittenberg 1559, der samme år var indbundet i et bind, dekoreret med et sæt Luther-Melanchton plader, som m.h.t. mål, indskrifter og VR-signaturer svarer helt til CS-mesterens plader, sådan som de må have set ud før den sekundære CS-signering. Haebler kan ikke med sikkerhed henføre pladerne til nogen bestemt bogbinder, men peger dog på den 1566 afdøde wittenbergbogbinder Valentin Reich som en sandsynlig ejer.¹⁹⁾ Beklageligvis eksisterer bindet næppe mere. Det har i hvert fald ikke været muligt at genfinde det i Nürnberg, hvor det befandt sig da Haebler undersøgte det. Vi må altså indtil videre afstå fra at afgøre, om der er identitet mellem de tyske og de danske Luther-Melanchton plader.

Dekorationsmateriellets mest interessante særpræg er imidlertid uden tvivl den hyppigt forekommende CS-signatur. Heri ligger nemlig muligheden for at afsløre den københavnske mesters identitet. Der kan ikke godt herske tvivl om, at CS-signaturen er en bogbindersignatur. Det skulle være sikret gennem den ovenfor nævnte sekundære signering af Luther-Melanchton pladeparret, men iøvrigt også ved de grove og usymmetrisk anbragte initialer på rulle 1 og 2, der gør det ganske usandsynligt, at en stikker skulle kunne gøres ansvarlig for udførelsen. At initialerne har relation til den københavnske bogbinder og ikke til en eventuel tidligere ejer af materialet må følge af, at plade V, det store dansk-mecklenborgske alliancevåben, som tidligst kan være fremstillet i 1572, er forsynet med CS-signaturen. Da den københavnske mester på det tidspunkt havde været aktiv i mindst 3 år, må signaturen altså referere til ham.

At vor mester også er den eneste københavnske bogbinder med forbogstaverne CS, der har været aktiv i denne periode, er naturligvis langt vanskeligere at bevise. Det er langt fra sikkert, at vi i dag kender navnet på alle de bogbindere, der har været aktive i landet i 1500-tallets 2. halvdel. Vort kendskab til navnene er nemlig på et par undtagelser nær nøje knyttet til indførslerne i de kongelige rentemesterregnskaber, d.v.s. begrænset til (nogle af?) de mestre, der modtog betaling for arbejde udført for kongen og centraladministrationen.

Vi er jo imidlertid i den heldige situation, at der blandt vore CS-signerede bind indgår to kopibøger fra Tyske Kancelli: Vor CS-mester *har* altså arbejdet for kongen. Blandt de navne, som optræder i rentemesterregnskaberne må vi derfor straks standse ved den iøvrigt ikke ukendte Christoffer Schrodth. Hans navn er det eneste, der i hele 1500-tallets 2. halvdel passer til stempelsignaturen.

Denne identifikation, der i virkeligheden er ret sikker, betyder ikke blot at vi nu kan udskifte betegnelsen CS-mesteren med et rigtigt navn. Den indebærer muligheder for at belyse værkstedet yderligere, idet de slutninger, vi har kunnet drage på grundlag af bindmaterialet nu kan sammenholdes med hvad vi arkivalsk kan fremdrage om bogbinderen. Omvendt har vi selvfølgelig nu også mulighed for at give Christoffer Schrodt kød og blod ved at kunne henvise til de bind, han har fremstillet.

Hvad der i dag vides om Christoffer Schrodt's levned kan i korthed sammenfattes til at han utvivlsomt var tysker, samt at han 1568 kom til København fra Wittenberg for at drive bogbindervirksomhed „Universitetet og andre til bedste“.20) Af det kongelige åbne brev af 19. august 1568, der er kilden til denne oplysning, ses det tillige, at han ved sin etablering i byen opnåede fritagelse for „skat, vagt, hold og al anden borgerlig tyngte“ under forudsætning af, at han ikke drev købmandskab eller anden borgerlig næring, altså såfremt han alene ernærede sig ved bogbinderi. Hvis han har overholdt denne betingelse – og vi har intet kildemæssigt grundlag for at antage andet – falder han altså ikke ind under den almindelige regel, at bogbindere normalt tillige var bogførere.

Vi kender ikke hans motiver til at foretrække det perifere København for Wittenberg, der også hvad bogbinderi angår var et af datidens virkelige betydningsfulde centre, men måske har der heri ligget en mulighed for at blive selvstændig. Christoffer Schrodt er nemlig ukendt for tysk bogbinderforskning og har antagelig ikke haft egen virksomhed i Wittenberg. Det er således ikke urimeligt at forestille sig, at han gennem de mange danske studenter i byen er blevet bekendt med danske forhold og har erfaret, at der i København var en rimelig mulighed for at skaffe sig næring. Forbindelsen med de danske studenter lader sig nemlig i mindst ét tilfælde direkte dokumentere. Den senere så kendte ribebiskop Peder Hegelund, der netop da afsluttede sine studier i Wittenberg, noterede ikke mindre end tre gange i løbet af 1568 Christoffer Schrodt's navn i sin almanak.²¹⁾

I alle tre tilfælde er optegnelsen foregået i forbindelse med Christoffer Schrodt's rejser mellem Wittenberg og København, og Peder Hegelunds interesse heri var dikteret af, at Christoffer Schrodt fungerede som brev-bærer mellem studenterne og deres fjerne hjemland. Den 23. juni fremgår det summarisk, at Christoffer Schrodt er draget til København, mens han den 4. november er vendt tilbage og medbragte, som Hegelund skriver, „Gud ske lov, breve fra København“. For Christoffer Schrodt har det ovenfor nævnte kongelige skattefrihedsbrev, som rejsen for ham selv resulterede i, næppe været mindre velkomment, for knap en måned

senere, den 30. november, forlod han definitivt Wittenberg. Fremtidsudsigterne i København må have forekommet ham tilstrækkeligt lovende.

Gennem endnu et par aktstykker fra Kancelliet kan vi fastslå, at Christoffer Schrodt ikke blot faldt til i København og kunne tjene til dagen og vejen, men også, at han efterhånden måtte klare sig på lige fod med byens øvrige indbyggere. Sammen med 20 andre navngivne borgere blev han nemlig efter alt at dømme frataget sit skatteprivilegium i 1575. Man må antage, at magistraten og byens erhvervsdrivende efterhånden har fundet kongens særbegunstigelser for omfattende, og at de med gode argumenter har fået overbevist ham om, at denne trafik måtte stoppes. Hvordan det nu end har hængt sammen, så bemyndigedes borgmester og råd til at kalde en række med navn opregnede borgere for sig og foreholde dem, „at de herefter skulle skatte og skyldes ligesom andre borgere, saafremt de ville blive boende i byen. Skibsfolk, hovedsmænd og andre, som er i kongens *daglige* tjeneste må som hidtil nyde samme frihed for skat og tyngde, som kongens tjenere plejer at have“. ²²⁾ Denne her udhævede præcisering i brevet er ganske oplysende, for indirekte må man kunne tillade sig at slutte, at Christoffer Schrodt gennem sit arbejde har været knyttet til kongen i en eller anden forstand, selvom det altså ikke har været gennem daglig tjeneste. Som bekendt var det en af Frederik II's første regeringshandling at reducere hofstaben ganske betydeligt, bl. a. ved at afskaffe den hofbogbinder, som Christian III havde beskæftiget i sine sidste år. ²³⁾ Det bogbinderarbejde, han og især administrationen fra tid til anden havde behov for, måtte derfor fra da af udføres af bogbindere fra byen. Da vi tillige kan konstatere, at Christoffer Schrodt i 1578 får 10 daler af kongen i huslejhjælp og tillige et pund rug, samt at det samme pund rug stadig figurerer på Københavns slots udspisningsfortegnelse fra slutningen af 1580, kan vi ikke blot fastslå hans stadige tilstedeværelse i byen, men tillige konstatere en fortsat tilknytning til slotet. ²⁴⁾

En nøjere gennemgang af rentemesterregnskaberne bekræfter tilfulde dette og yder os endda mulighed for nærmere at kunne karakterisere denne side af Christoffer Schrødts virksomhed. Det fremgår af indførslerne, at han har fået udbetalt arbejds løn for udført bogbinderarbejde i årene 1569, 1570, 1571, 1573, 1574, 1578, 1579 og 1581. ²⁵⁾ I almindelighed er regnskabsposterne så stereotype, at de ikke i denne sammenhæng skal gøres til genstand for nogen nærmere behandling, men når det ved en sammentælling ses, at han i løbet af 13 år ialt er noteret for at have indbundet 18 bind og for disse tilsammen ses at have modtaget noget under 10 daler, og når det til sammenligning anføres, at Christian III's

bogbinder Niels Poulsen i 1558 som halvårsbesoldning modtog 20 daler, må man konkludere, at arbejdet på slottet for Christoffer Schrodt's vedkommende kun kan have udgjort en forsvindende del af hans levebrød. I relation hertil skal det iøvrigt nævnes, at rentemesterregnskaberne til stadighed viser udbetaling til flere bogbindere, samt at Christoffer Schrodt ikke et eneste år ses at have haft bare halvdelen af dette arbejde. Hverken af navn eller af gavn kan han siges at have været hofbogbinder.

Om hans øvrige kundekreds kan det først og fremmest fastslås, at vi ikke kender meget til den, samt at en almindelig overvejelse over hvad der kan forventes bevaret af hans arbejde gør det usandsynligt, at vi nogensinde vil kunne få et blot nogenlunde afbalanceret billede heraf, dertil må vi antage, at bogmassen er for ujævnt overleveret. Hvad der idag er bevaret, er antagelig det bedste, han har præsteret. Vi vil f.eks. aldrig kunne få opklaret, hvor stor en del af hans virksomhed, der har bestået i simpelt hæfte- og paparbejde. Det har næppe været den mindste del.

Af negative resultater må det også bemærkes, at der ikke findes vidnesbyrd om, at han skulle have arbejdet for universitetet, sådan som han selv synes at have forventet i 1568. De bevarede regnskaber tier i hvert fald herom, og bøgerne brændte som bekendt i 1728, så de kan ikke modsig dette.

Af den fremdragne gruppe bind kan vi som anført i oversigten konstatere at Anders Sørensen Vedel har benyttet ham, som han iøvrigt også gav andre københavnske bogbindere sin søgning.²⁶⁾ Det gælder også Erasmus Lætus og Reravius, ligesom det antagelig er Niels Hemmingsen, der har valgt Christoffer Schrodt til at indbinde det fornemme engelske evangeliar (bd. nr. 1), inden han forærede det bort. Når man hertil lægger, at han blandt sine kunder kunne regne en af stadens borgmestre, den senere så herostratisk berømte Jacob Skriver, at et af hans bind hurtigt er havnet i dronningens bibliotek, samt at den unge Johannes Lyscanders sirligt skrevne almanak (bind nr. 16) må formodes at være netop det eksemplar, der var tiltænkt kongen, kan vi nok tillade os at slutte, at han har været anset som en habil håndværker, måske byens bedste. Dette synspunkt kunne nok finde en vis støtte i, at han blev overdraget at fremstille det mest pragtfulde danske 1500-tals bogbind, der nu kendes, nemlig bindet om det pergamentshåndskrift, indeholdende Københavns privilegier, som Christoffer Valkendorff lod fremstille og forærede staden (bind nr. 20).

Vender vi os mod bindene selv, for gennem disse at få et håndgribeligt indtryk af Christoffer Schrodt som bogbinder, må det nok erkendes, at

de nu bevarede dele af hans produktion er af høj kvalitet. Bindene er i det store og hele fremstillet præcist og med sikker hånd af gode materialer. Det mest karakteristiske er iøvrigt den store stilmæssige spredning, bindene repræsenterer. Dette kan naturligvis skyldes kundernes individuelle ønsker, men afspejler jo i alle tilfælde bogbinderens formåen. Han har arbejdet med såvel kalve- som svineskind og har trukket disse over både træ- og papbind. Dekoration og komposition varierer fra det helt traditionelle tyske blindpressede rullestempelbind til det lette og elegante franske bind med diskrete små midt- og hjørnestempeldekorationer. Som forgylder kan han ikke måle sig med samtidens franske bogbindere eller med f.eks. den berømte sachsiske hofbogbinder Jacob Krause, men også på dette punkt må hans arbejde karakteriseres som yderst habilt.

Et afgørende spørgsmål står imidlertid tilbage. Christoffer Schrodt påbegyndte sin virksomhed i Danmark i slutningen af 1568, hvornår holdt den op?

Ved siden af de indtil nu behandlede CS-signerede bind forekommer der naturligt nok et ikke helt ubetydeligt antal, der ganske vist er dekoreret med et eller flere af de ovenfor behandlede stykker værktøj, men som enten savner præcisere dateringskriterier eller som afviger fra de hidtil behandlede bind ved tillige at bære aftryk af dekorationsmateriel, der ikke naturligt lader sig henføre til Christoffer Schrods værksted, sådan som vi har lært det at kende gennem den hidtidige undersøgelse. Navnlig det sidste forhold rejser en række spørgsmål af betydningen for afgrænsningen af bind fra dette værksted overfor bind, der er fremstillet af senere ejere af det CS-signerede materiel. Overvejelser af denne art accentueres naturligvis særligt ved, at der blandt de nedenfor opregnede bind findes i hvert fald ét, som på grund af trykåret (1636) under alle omstændigheder dårligt kan antages at stamme fra Christoffer Schrods egen hånd.

En samlet undersøgelse af det ny bindmateriale, ordnet efter trykår eller andet dateringskriterium og skematisk karakteriseret gennem fordelingen af de enkelte dekorationselementer vil her vise sig at være af langt større betydning, end en enkeltvis betragtning. Bindene er derfor sammen med de hidtil behandlede indsat i skemaet s. 58f.

Det nyinddragne bindmateriale omfatter i fortsat nummerering:

- 23 (KB 18,14) *Erasmus Roterdamus, Operum III, Epistolas, Basel 1540, Fol.*
- 24 (UB I Th 3857 Fol.) *Lod. Vives, Opera, Basel 1555.*
- 25 (Odense UB, tidl. Herlufsholm 72.1 og 72.2) *Luther, Opera omnia, Vitebergæ, udgaven 1545-58 bd. 5 og 7 samt udgaven 1558-62 bd. 1 og 2.*

- 26 (Aarhus Statsbibliotek) *Pet. Parvus Rosæfontanus* (= Hans Svanning), *Refutatio calumniarum . . .*, Hafn. 1560, 4to.
- 27 (Odense UB tidl. Herlufsholm 274.17) *Joannes Joviani Pontanus, Opera*, Basel 1566, 8vo.
- 28 (KB Hielmstjerne 3011, 8vo) *Olaus Magnus, Beschreibung allerley Gelegenheiten, Strassb. s. a.* (forordet dateret 1567).
- 29 (KB 7,225) *Sachsenspiegel, Leipzig 1569*, Fol.
- 30 (KB 20,184) *Das Neue Testament Luther, Witebergæ 1569*, 4to.
- 31 (KB Da. afd. 61,20g) *Niels Hemmingsen, Postilla, Witebergæ 1569*, 8vo.
- 32 (UB I Kl. 71430 Fol.) *Boethi, Opera omnia, Basel 1570*.
- 33 (UB I Kl. 52385, 4to) *Michael Glyca, Annales, Basel 1572*.
- 34 (Odense UB, tidl. Herlufsholm 468.1) *H. Stephanus, Thesaurus graecae linguae, Paris 1572*, Fol.
- 35 (Odense UB, tidl. Herlufsholm 14.6) *C. Lambertinus, Tractatus de jure patronatus, Venetii 1572*, Fol.
- 36 (Odense UB, RARA 1572, tidl. Fyns Stiftbibl. ms 22.7 He 60.5) *Niels Hemmingsen, Commentaria in omnes epistolas apostolorum, Lipsiae 1572*, Fol.
- 37 (KB Da. afd. 53,42) *C. Erasmus Michaeli Laetus, Colloquiorum moralium libri III, Basel 1573*, 4to.
- 38 (KB 13,25) *Matthias Beroaldi, Chronicum, Scripturæ sacræ . . .*, s. l. 1575, Fol.
- 39 (KB Da. afd. 12, 265 = LN 1601 ex. 1) *Joh. Varwich, Von der Pestilentz, Hafn. 1577*. Bindet gengivet i Bogvennen 1948, s. 163.
- 40 (KB NkS 2525 Fol.) *Christian III's Recess, 1577*, 4to. Bindet repareret af Anker Kyster for ORS Knud Dahl, der havde erhvervet det på Hvedholms auktion 1926. Et gnidebillede i A. Kysters saml. i KB.
- 41 (Odense UB, RARA 1577, tidl. Herlufsholm 383.11) *Christian III's Recess m. m., Kbh. 1577*, 4to.
- 42 (UB I Hist. 10018 Fol.) *Funcchius, Chronologia, Vitebergæ 1578*.
- 43 (UB I Biogr. 858 Fol.) *Paulus Jovius, Vitæ illustr. virorum, Basel 1578*.
- 44 (UB I Hist. 4340 Fol.) *Paulus Jovius, Opera, Basel 1578*.
- 45 (KB Hielmstjerne 5 Fol.) *Biblia, Holar 1584*.
- 46 (KB Hielmstjerne 16 Fol.) *Niels Hemmingsen, Commentarius in omnes apostolorum, Argentorati 1586*.
- 47 (Röhska Kunstsöjdmuseet, Göteborg, inv. 494-15) *Theodorus Zwingerus, Theatri humanæ vitæ, vol. XVIII-XXIX, Basel 1587*, Fol. Bindet gengivet i Axel Nilsson, Bokbandsdekorens stilutveckling, Göteborg 1922, og i Svend Dahl, Bogens historie, 2. udg. 1970, s. 142. Jvf. Fund og Forskning II 1955, s. 28f.
- 48 (RA TKIA 2 A 40) *Inländische Registratur 1588-90*. „1588 Im Monatt Aprilis angefangen“. Bagest i bindet meget ubeskrivet papir, der indikerer, at bindet er bundet før april 1588.
- 49 (RA) *Rentemesterregnskaber 8.V.1588 – 7.V.1589*.
- 50 (RA) *Rentemesterregnskaber 8.V.1589 – 1.VII.1589*.

- 51 (RA) *Rentemesterregnskaber 1590*.
 52 (Sorø akademis bibliotek) *Jyske lov, Hafn. 1590*. Gvidebillede i Anker Kysters saml. i KB.
 53 (UB I Th. 34119 Fol.) *Niels Hemmingsen, Commentarius in sacrosanctam Domini Nostri Jesu Christi Evangelium secundum Iohannem, Basel 1591*.
 54 (UB I Th. bis 70280, 4to) *Lucas Osiander, Epitome historiae ecclesiasticae centuria III, Tubingae 1595*.
 55 (KB NkS 2525 Fol.) *Saxo, Gesta danorum, Paris 1514*, Fol. På forpermen CLFS 96 (= 1596). Gvidebillede i Anker Kysters saml. i KB. Bindet repareredes i 1926 af Kyster for ORS Brorson.
 56 (UB I Th. 5019 Fol.) *Chrysostemos, Opera I-XII, Paris 1636* (6 bind).

Af skemaet s. 58f fremgår det, at vi på bind, der p.g.a. trykår eller ved anden datering med sikkerhed må være bundet efter 1583, kun kan konstatere optræden af rulle 1 og 5 og af pladerne III og IV, idet disse nu med en enkelt undtagelse optræder sammen med materiel, som ikke findes på CS-signerede bind, der med sikkerhed kan dateres før 1584.

Teoretisk kunne der tænkes flere forklaringer på dette forhold. Christoffer Schrodt kunne f.eks. have solgt eller på anden måde mistet de øvrige dele af sit materiel og anskaffet sig nye plader og rullestempler. En anden mulighed foreligger naturligvis i at det fremdragne studie-materiale ikke er repræsentativt nok, og at Christoffer Schrodt faktisk har besiddet det nye materiel før 1584, men at det endnu ikke er lykkedes at fremdrage datérbare bind fra denne periode med sådanne kombinationer.

Disse to antagelser er imidlertid ikke særligt tilfredsstillende overfor den antagelse, at de nævnte dele af CS-materiellet er overtaget af en anden bogbinder, mens Christoffer Schrodt og resten af hans materiel ved død, bortrejse eller anden opløsning af værkstedet forsvinder fra de danske bogbind. Som nævnt er bindene nr. 56, der må være bundet tidligst 1636, et stærkt indicium for et ejerskifte.

En præcisere afgørelse kunne muligvis etableres ved en fagkyndig undersøgelse af indbindingsteknikken iøvrigt. Det skal af gode grunde ikke forsøges her. Jeg tror, at det er tilstrækkeligt at pege på et simpelt forhold ved dekorationsteknikken, som afgørende bevis. Betragter man nemlig indstregningen af bindene, der foretages med et stumpt stregejern forud for indpresningen af dekorationerne, vil det vise sig, at Christoffer Schrodt uden undtagelse har indstregtet sine „sikre“ bind med en tynd, en tyk og en tynd linie i hver afgrænsning, mens bindene, der kan dateres efter 1583 alle viser en anden indstregningsteknik. Dette kriterium kan nu tages i anvendelse på de bind, der ikke med sikkerhed dateringsmæssigt

kan placeres på den ene eller anden side af det magiske årstal. De bind, der på denne måde må betegnes som fremstillet af Christoffer Schrodt's efterfølger(e) er i skemaet markeret med et + til højre. En optælling viser herefter, at der i det hidtidige materiale er fremdraget 39 bind eller flerbindsværker, der må henføres til Christoffer Schrodt selv. Yderligere undersøgelser vil uden tvivl kunne forøge dette antal betydeligt.²⁷⁾

Efterskrift. Efter udfærdigelsen af ovenstående ser jeg, at der findes kilde-mæssigt belæg for afslutningen af Christoffer Schrodt's bogbindervirksomhed.

I Vor Frue Kirkes borgerlige kirkeværges regnskab for 1583-84 (RA, Københavns universitets arkiv, nr. 42.12.02) læses i fortegnelsen over indtægter for begravelser (ligpenge) under den 3. august 1583: „Jenns Hennrichsønn (betalte) for Christoffer Bogbinder oc hans hustrue och barnn (der blev begravet) ij Kirkegaarden xii mark“.

Dødsårsagen er næsten for tydelig: Christoffer Schrodt og hans familie overlevede ikke den voldsomme pest, der netop den sommer hærgede byen. Da Christoffer Schrodt døde, havde den allerede jaget både studenter og professorer på landet og lagde kort efter arbejdet på Holmen og på Kronborgs byggeri øde, ligesom den foranledigede kongen på Haderslevhus til at foretage omfattende sikkerhedsforanstaltninger mod smitten.²⁸⁾

For os giver dette sidste vidnesbyrd om Christoffer Schrodt tillige oplysning om hans civilstand og det bekræfter med overraskende præcision de ovenfor anførte overvejelser over hans bogbindermateriels overgang på andre hænder.

NOTER

(1) En kort oversigt over bogbindsforskningens udvikling og metodik findes f.eks. i Hellmuth Helwig, *Einführung in die Einbandkunde*, Stuttgart 1970, kap. 4 s. 150-64. Jvf. sammes *Das Buchbinderwerkzeug und die Buchbinderwerkstätten bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrh.*, i: *Archiv für Buchbinderei* 41, 1941. – (2) Grundlæggende er Konrad Haebler, *Der Rollstempel und seine Initialen*, i: *Nordisk tidsskrift f. bok- och biblioteksväsen* XI, 1924 s. 26-52. Et sammendrag heraf findes i indledningen (s. 3-7) til Haeblers *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts I-II*, Leipzig 1928-29. Denne meget omfattende samling af stempelbeskrivelser, så vidt muligt henført til værksteder, er med sine omfattende registre og et nyttigt ikonografisk index stadig helt uomgængelig. I det følgende citeres dette værk blot som Haebler med angivelse af bind og side. – (3) Sammenstillingen af CS-signerede bind skyldes oprindeligt tilfældigheder og spredte notater samt oplysninger i den trykte litteratur. Senere er materialet suppleret ved hastige gennemgange af Den Hielmstiernske Samling og Lauritz Nielsen-samlingen på KB, Københavns Universitetsbiblioteks 1. afdeling, Den arnamagnæanske samling, Odense universitetsbibliotek, Karen Brahes samling på Landsarkivet for Fyn, Odense, samt af udvalgte rækker af Rigsarkivets ældre kopibøger og regnskaber. Tidligere bogbindsforskeres efterladte samlinger i KB er med udbytte gennemset. I denne sammenhæng har særligt Carl Roos' og Anker Kysters notater og gvidebilleder i henholdsvis NkS 2426 fol. og NkS 2525 fol. ydet bidrag. En xeroxkopi i KB (Ms. phot. 121 fol. – original i Uppsalas universitetsbibliotek) af Otto Waldes notater vedr. danica i skandinaviske og europæiske biblioteker har ligeledes været nyttig. For mundtlige oplysninger skylder jeg især forskningsbibliotekar Harald Ilsoe, KB, og bogkonservator Birgitte Dall en hjertelig tak, der for den sidstnævntes vedkommende også gælder lærerige drøftelser af bogbinderteknik. Min taknemlighed omfatter naturligvis også den store interesse, hjælp og imødekommenhed, jeg har mødt overalt hos såvel ledelse som medarbejdere ved de berørte biblioteker og arkiver.

(4) I et norsk lovhåndskrift, nu i KB-Stockholm (Cod. Holm. C 15 4to) læses: „Anno 1576 then 12 Julij lodt ieg thenne Bog binde vdj Kiøpenhaffn“, mens det velbevarede kalveskindsbinding er stemplet Erick Brockenhus Anno 1576. Tilsvarende læses i AM 58, 4to: „Spes mea unica Christus. Jacob Lavrittson hører thenne bog thill anno Mdlxxvj och haffver ieg ladit forbinde henne i Kiøbenhaffn.“ (Bindet desværre senere fjernet). Sådanne direkte proveniensoplysninger, som jeg ikke har truffet i forbindelse med CS-signeret materiel, er naturligvis af meget stor betydning for bogbindsundersøgelser, men beklageligvis også meget sjældne. – (5) I rentemesterregnskaberne er det til stadighed københavnske bogbindere, der modtager betaling for indbinding af kancellibøger. Det implicerer ikke, at brevkopierne altid er renskrevet i København, selvom det nok har været reglen. Fortrolighedsargumentet svækkes selvfølgelig, hvis det kan konstateres, at indbindingen er sket før indførslen af kopierne. En samlet undersøgelse af dette spørgsmål er under udarbejdelse. – (6) Denne dag får Vedel på rentekammeret udbetalt 100 gl. dalere for at have dediceret Saxooversættelsen til kongen. Det må forudsætte, at Frederik II har modtaget et (det første?) eksemplar. Se A. Petersen, *Literairhistoriske Notiser*, uddragne af Rentemesterens Regnskaber for Aarene 1571 til 1589,

i: Danske Samlinger I, 1865 s. 91-99. – (7) Før september 1574 kan man dog næppe forestille sig, at der har foreligget færdige trykark af Saxo-oversættelsen. På dette tidspunkt køber Baltzer Kaus, bogens forlægger, et stort parti papir til trykningen. Se A. Petersen ovenfor. – (8) I enkelte tilfælde kan et stemplet årstal mest rimeligt tolkes som en angivelse af trykår og ved forlagsbind, der måske først sælges en tid efter indbindingen, må man være på vagt. Disse er dog – bortset fra de store bibeludgaver – vist nok ikke eftervist på dansk grund. De ens bind på bd. 40 og 41 (se s. 55) kunne imidlertid godt tænkes at repræsentere noget sådant. – (9) På danske bind fra 1500-tallets anden halvdel synes de forskellige bogbinderes meget varierende tal- og bogstavtypeformer at udgøre en antagelig sikkerhed mod forvekslinger af senere med samtidige indstemplinger, vel at mærke når man råder over et tilstrækkeligt sammenligningsmateriale. – (10) Målene kan på forskellige aftryk variere ganske betydeligt, afhængigt af læderet, stemplets temperatur ved presningen, trykkets hårdhed o.s.v. Jvf. Ernst Philipp Goldsmith, *Prinzipien zur Lokalisierung und Datierung alter Einbände*, i: *Jahrbuch der Einbandkunst* 2, 1928, s. 3 ff.

(11) Oversættelsen efter C. Roos, *Bogvennen* 1948, s. 151. – (12) Poul Bredo Grandjean, *Danske kongelige Segl paa Frederik IIs, Christian IVs og Frederik IIIs Tid 1559-1670*, 1951, s. 16, samt tavle IIc og flg. Denne udformning af seglene synes at være enerådende også på mønter m.m. resten af Frederik IIs regeringsperiode. – (13) På aftryk af denne plade ses nær hjørnerne fire små cirkulære mærker, der måske bør tolkes som sømhoveder. En teknisk forklaring på fænomenet kan for nærværende ikke gives. (14) R. Paulli, *Lorentz Benedicht*, 1920, s. XXXIII. – (15) Otto Walde har dog i sine samlinger (jvf. note 3) gnidebilleder af flere eksemplarer af dette stempel på danske bind fra 1579-81, ligesom han omtaler det som typisk for bind fra A. S. Vedels bibliotek. Se: *Storhetstidens litterära krigsbyten II*, Uppsala 1920, s. 335. I bibliofiludgaven af dette værk er der efter s. 352 indsat et fotografi af et sådant bind, hvorpå der er indpreset A.S.V. 1580, desværre uden henvisning til bindets indhold eller opbevaringssted. – (16) H. Helwig opregner i *Das deutsche Buchbinder-Handwerk*, I, Stuttgart 1962, s. 165 ff nogle eksempler. På den anden side findes også eksempler på langt større beholdninger af stempler. F. eks. har *Haebler I*, s. 13 ff, noteret 28 ruller og 52 plader tilhørende Königsbergbogbinderen Caspar Angler. Der er ingen grund til at antage, at den her givne oversigt over CS-mesterens stempelmateriel skulle være udtømmende. (17) Grundlaget for dette og det følgende findes overvejende i *Haeblers* meget nyttige ikonografiske index i bd. II, s. 350-459. – (18) Det samme kan p.g.a. dateringerne formodes for rulle 1 og pladerne IX og Xs vedkommende, da de indgraverede årstal må formodes at betegne fremstillingstidspunktet. – (19) *Haebler I*, s. 396. – (20) *Kancelliets Brevbøger 1566-1570*, 1896, s. 373.

(21) *Peder Hegelunds almanakoptegnelser 1565-1613*, udg. v. Bue Kaae, I, Ribe 1976, s. 42 og 46. – (22) Åbent brev til borgmestre og råd i København af 20 juni 1575 i: *Kanc. Brevb. 1571-1575*, 1898, s. 627. – (23) Carl S. Petersen, *Afhandlinger til dansk Bog- og Biblioteks Historie*, 1949, s. 53 ff. – (24) Forordning om husholdningen og udspisning på Københavns Slot af 28. december 1580 i: *Kanc. Brevb. 1580-1583*, 1903, s. 192. – (25) *Rentemesterregnskabet for 1580* har på grund af restaurering ikke kunnet

efterses for udbetalinger til Christoffer Schrodt. – (26) Jeg kender bl. a. bind, der hører til den gruppe, som C. Roos i *Bogvennen* 1928 betegner som DVL-signerede, men også andre utvivlsomt københavnske. – (27) Da der i denne opsats ikke er taget hensyn til den tidligere litteratur vedr. Christoffer Schrodt, skal det for god ordens skyld nævnes, at omtalen i Carl P. Nielsen og R. Berg, *Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar*, 1926, s. 26-28, helt bygger på C. V. Thomsen, *Bidrag til Oplysning om Bogbindere i Danmark indtil Slutningen af det 17. Aarh.*, 1906. Herigennem vandrer en kedelig trykfejl vedr. Schrodt's ankomstår og en uhjemlet tolkning af udspisningsforordningen fra 1580, hvorefter han skulle være „forarmet“, videre til det internationale hovedværk: Hellmuth Helwig, *Handbuch der Einbandkunde II*, Hamburg 1954, s. 284, gentaget i sammes *Das deutsche Buchbinder-Handwerk II*, Stuttgart 1962-65, s. 159. H. F. Rørdam anfører i *Københavns Universitets Historie II*, 1869-1872, s. 240, at Christoffer Schrodt i 1578 skulle have deltaget i planlægningen af et genoptryk af Chr. III's bibel. Der er her tale om en personforveksling med hofpræsten Christoffer Knoff. Sammesteds omtaler han s. 682 Christoffer Schrodt blandt universitetsbogbinderne. Hjemlen herfor er alene det også her ovenfor anførte skattefrihedsbrev til Schrodt fra 1568. – (28) Vedr. „pesten“ se F. V. Mansa, *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark*, 1873, s. 220-223, hvor det antages, at epidemien skyldtes en „typhøs dysenteri“. Jvf. vedr. omfanget tillige Kr. Carøe, *Dødeligheden i København 1559-1612*, i: *Maanedsskrift for Sundhedspleje* 1919, s. 41-51.